

Фразеологізми із семантикою інтенсивності на позначення відчуттів людини

Фразеологічні одиниці (ФО) охоплюють різні сфери буття людини, розкриваючи особливості сприйняття нею світу. Людина, постійно перебуваючи в довкіллі, є виразником його суб'єктивної характеристики. Важливим каналом зв'язку із навколишнім світом є сенсорна система, що забезпечує повноцінну реалізацію особистості. Органи чуття «не просто передають сигнали до мозку, вони виявляються джерелом перцептивного знання та досвіду, умовою розпізнавання, усвідомлення, розуміння та інтерпретації подій світу» [5: 111].

Промовисто інтерпретують наше сприйняття дійсності фразеологізми зі значенням інтенсивності. ФО відображають важливі характеристики, вербально репрезентуючи сенсорно сприйнятту інформацію. Мовне вираження такого сприйняття відображається у наукових дослідженнях [3; 5; 6; 7; 9]. Зокрема, вибудовуючи моделі семантичної деривації, В. Д. Стариченок називає всі важливі для людини сфери, з них «візуальні», «звукові», «тактильні», «кінестетичні», «густаторні», «одоричні» моделі можна зарахувати до репрезентаторів сенсорної системи [9: 36]. Відчуття людини у тематичному полі «Пізнавальні процеси» виокремлює Ю. Ф. Прадід, розглядаючи проблеми фразеологічної ідеографії на матеріалі мікросистеми «Психічні процеси людини» [7]. Г. А. Багаутдінова, досліджуючи людину у фразеології, здійснила класифікацію антропоцентричних фразеологізмів російської, англійської та татарської мов і виокремила, зокрема, фразеотематичну групу «відчуття та сприйняття» [1].

Актуальність дослідження зумовлена потребою системного упорядкування фразеологізмів української мови з підсилювальною семантикою, що характеризують сфери буття людини. У статті ми зосередимося на фразеологічному вираженні особливостей сприйняття сенсорною системою людини навколишнього середовища. Матеріалом дослідження

є ФО зі значенням підсилення (відібрані на основі ряду показників у їх тлумаченнях – *дуже, сильно, надто, надзвичайно, абсолютно, інтенсивно* тощо) на позначення відчуттів людини.

Аналізовані ФО у межах тематичної класифікації фразеологізмів за семантичними темами належать до фразеосемантичного поля (ФСП) «Відчуття людини» фразеотематичної підгрупи (ФТП) «Стан психіки людини» фразеотематичної групи (ФТГ) «Людина». До ФСП входить п'ять фразеосемантичних груп (ФСГ): «Слухові відчуття. Голосно», «Слухові відчуття. Тихо», «Зорові відчуття», «Смакові відчуття», «Тактильні відчуття».

У групах одиниць чітко розмежовуються антонімічні значення: «видно» – «темно», «холодно» – «тепло» тощо. Дослідники звертають увагу на опозиційність подібних значень. Наприклад, І. О. Купіна виокремила семантичні блоки ФО, об'єднані семою «стан навколишнього середовища» зі значеннями «гранично темно», «гранично світло», «гранично холодно», «гранично жарко», «гранична задушливість», «гранично тихо», «гранично шумно» [3].

У одиницях ФСГ «Слухові відчуття. Голосно» (35 ФО) відзначаємо функціонування компонентів-соматизмів на позначення частин голового апарату людини (*глотка, рот, голос, горло*) та дієслів на позначення особливостей творення звуків (*кричати, голосити, заверещати, надирвати*): *на весь (на повний, у повний) голос 'зі сл. кричати, співати і т. ін.* Дуже голосно, з усієї сили; з усією силою' (ФСУМ: 36), *на весь рот '1. зі сл. галасувати, гукати і т. ін.* Дуже голосно' (ФСУМ: 618), *на все горло (на всю горлянку) [кричати, співати і т. п.] 'дуже голосно' (УР ФТС: 104), надирвати (надірвати) горло (глотку) 'дуже голосно кричати, говорячи, стомлювати горло' (УР ФТС: 106), заверещати не своїм голосом 'говорити дуже голосно (від обурення, гніву чи з якоїнебудь іншої причини)' (ФСУМ УД, I: 191), не своїм голосом (закричати, верещати, заверещати) 'сильно, дуже голосно' (ФСУМ УД, II: 71), *на все горло; з р у б о на всю горлянку 'зі сл. кричати, сміятися, співати і т. ін.* Дуже голосно' (СФУМ: 161), *голосом голосити 'дуже голосно, надирвно кричати, плакати' (ФМЛ: 89)* та ін. Звернемо увагу на компонент *весь* у наведених конструкціях, що сприяє виявленню підсиленого значення, вказуючи на надмірний прояв якості. Займенник *весь**

«1. Означає щось як ціле, неподільне, взяте повністю. 2. у знач. ім. *все, всього, с.* Вичерпне охоплення, сукупність предметів, явищ, дій, понять; те, що є, без винятку. 3. *при ім. з прийм. з (зо), на.* Утворює сполуки способу дії, що означають повноту, посилене протікання дії» [СУМ, I: 343].

Підсилена характеристика звуку передається через порівняння з джерелом його творення: *як (мов, ніби і т. ін.) ієрихонська (єрихонська, ярихонська) труба 'зі сл. голос. Дуже гучний, сильний' (СФУМ: 724), як (мов, наче і т. ін.) з гармати 'зі сл. гукнути, вигукнути і под. Дуже голосно' (СФУМ: 147), як (мов, наче і т. ін.) ковальський міх 'зі сл. сопіти, дихати і т. ін. Дуже шумно, важко і т. ін.' (СФУМ: 398), як бугай у болоті 'зі сл. густі. Дуже голосно, сильно' (СФУМ: 398), як бджоли у вулику 'зі сл. гудіти, густі. Одночасно дуже голосно розмовляти, створюючи загальний гомін' (СФУМ: 26) та ін.*

Підсилене значення ФО виявляється через уможливлення неможливого: *і глухі почують «хто-небудь дуже голосно закричить» (ФМЛ: 70).* Значення інтенсивності фразеологізмів описується також як наслідок дії потужного звуку, чому сприяє підсилювальна функція частки *аж*: *аж луна йде (розлягається, р і д ш е гоготить і т. ін.) / пішла (розляглася, р і д ш е загоготіла і т. ін.) 'перев. зі сл. гукати, співати і т. ін. Так, що далеко чути; дуже голосно, сильно' (СФУМ: 355), аж стіни (вікна, двері і т. ін.) дрижать (дрижить) 'дуже гучно, занадто голосно (що-небудь діється, відбувається)' (СФУМ: 694).*

Одиниці ФСГ «Слухові відчуття. Тихо» (17 ФО) репрезентують семантику інтенсивності завдяки компонентам, що вказують на нечіткі звуки (*буркотіти, музикати*) чи їх відсутність: *ані звуку 'зовсім тихо' (ФСУМ УД, I: 29), [ні (і)] мушка (р і д ш е муха) не забринить '1. де. Нема ніяких звуків, дуже тихо; тиша. 2. зі сл. тиша, тишина і под. Уживається для підсилення зазначеного слова; абсолютна, повна тиша' (СФУМ : 413), глуха тиша 'дуже тихо, спокійно' (ФСУМ УД, I: 139), буркотіти, буркнути собі під ніс 'говорити дуже тихо, невизрно' (ФСУМ УД, I: 73), музикати собі під ніс 'дуже тихо наспівувати щось про себе' (ФСУМ УД, I: 302).* ФО репрезентують підсилене значення тихого переміщення: *на пальцях 'зі. сл. іти, піти і под. Дуже тихо, обережно, щоб не створювати шуму' (СФУМ: 482), кошачі кроки 'дуже тихо, крадькома' (ФСУМ УД, I: 272). У ФО як (мов, неначе і т. ін.) у могили*

‘2. зі сл. *тихо*. Уживається для підсилення зазначеного слова; дуже, надзвичайно тихо’ (СФУМ: 401), *гробова (могильна, мертва) мовчанка* ‘відсутність звуків людської мови; абсолютна тиша’ (СФУМ: 400) підсилене значення передано компонентами, що є уособленням суму, тиші.

ФСГ «Зорові відчуття» складають ФО з антонімічними значеннями «видно» та «темно» (18 ФО), що характеризують можливість чи неможливість візуально сприймати довкілля. Інтенсивність значення «видно (світло)» підкреслюється через такий момент, як можливість візуального сприйняття найменших предметів (голка): *хоч голки збирай* ‘зі сл. *видно, ясно*. Дуже, надзвичайно’ (СФУМ: 257), *видно хоч голки збирай* ‘про дуже світлу місячну ніч’ (ФСУМ УД, I: 90), *хоч голки вибирай* ‘про дуже ясну місячну ніч’ (ФСУМ УД, II: 244) та ін. У фразеологізмах фігурує частка *хоч* і в одному зі значень за СУМом вона «уживається для підсилення висловленого тим словом або словосполученням, якого стосується» [СУМ, XI: 135].

ФО репрезентують значення «темно» поєднанням прототипного компонента *око* як зорового аналізатора, що відповідає за процес візуального сприйняття, та компонентів-дієслів, які характеризують можливе пошкодження функцій зорового аналізатора (*стрель, вийми, виколи* тощо): *хоч в око (в очі) стрель (стрельнути, стріляй)* ‘зовсім нічого не видно, дуже темно’ (ФСУМ: 135), *темно, хоч око (очі) виколи (вийми)* ‘дуже темно, цілковита темрява’ (УР ФТС: 200), *хоч око вийми* ‘дуже темно’ (ФСУМ УД, II: 247) та ін. Компонент-прототип *око* виступає у ФО *хоч оком світи* ‘зі сл. *темно*. Дуже’ (СФУМ: 635), *хоч оком (очима) світи* ‘зовсім нічого не видно – про повну темряву’ (УР ФТС: 225) єдиним можливим джерелом світла. Значний ряд фразеологізмів із соматизмом пояснюється тим, що око є важливим органом сенсорної системи, який відповідає за візуальний контакт та забезпечує зв’язок людини зі світом. Так, Г. Ф. Морошкіна головну роль у перцепції зовнішнього світу в практичній діяльності людини віддає зоровому сприйняттю [5: 111]. На думку К. І. Мізіна, майже 90 відсотків інформації про навколишню дійсність людині забезпечує зорове сприйняття. Звідси, як наголосив дослідник стосовно компаративних ФО, семантика цінності, яку важливо оберігати [4: 196]. Взагалі в етносвідомості людей око є найбільшою цінністю, яку потрібно берегти [2].

ФСГ «Смакові відчуття» складають ФО з антонімічними значеннями «смачно»: *язика проковтнути* ‘дуже смачно’ (ФСУМ УД, II: 267), *що [ї] [можна] язык (язика) проковтнути* ‘дуже смачне що-небудь’ (СФУМ: 575), *так і проситься в рот (на губу)* ‘дуже смачний, такий, що хочеться з’їсти’ (СФУМ : 579), *[тільки] пальчики (р і д ш е пальці) оближеш* ‘жарт. 1. Що-небудь дуже смачне’ (СФУМ: 452) та «несмачно»: *[аж] з душі верне* ‘1. Дуже несмачний, нудотний’ (СФУМ: 56), *хоч на собаку (на хвіст собаці) лий (вилий)* ‘дуже несмачний (про рідкі страви та напої)’ (СФУМ: 333). Одиниці, що розкривають значення «смачно», містять прототипні компоненти, пов’язані з органами-аналізаторами смакових якостей (*язык*).

ФСГ «Тактильні відчуття» (10 ФО) включає ФО, що позначають сприйняття людиною температури навколишнього середовища, репрезентуючи це антонімічними значеннями «змерз», «холодно: *[ї] собаку не вдержити* ‘зі сл. [так,] що. Дуже, нестерпно холодно’ (СФУМ: 55), *собачий холод* ‘дуже великий холод’ (УР ФТС: 186), *як (мов, ніби і т. ін.) лід* ‘дуже холодний’ (СФУМ: 343), *хоч вовків ганяй (у хаті)* ‘очень холодно’ (СлГр, I: 245) та «тепло»: *тепло, як у вусі* ‘очень тепло’ (СлГр, I: 260). Зазначимо, що у дослідженні О. В. Нікітченко спостережено протиставлення українських та англійських фразеологізмів за концептуальною опозиційною ознакою «холод – тепло» [6: 229].

Отже, ФСП «Відчуття людини» репрезентує особливості сенсорного сприйняття людиною інформації. Фразеологізми із семантикою інтенсивності відображають широкий спектр відчуттів людини. Значення ФО цієї групи промовисто розкривають компоненти-соматизми (*око, язык, рот, голос, горло, глотка*), допустовість уявних дій (сценаріїв) (*хоч вовків ганяй*). Це підтверджує антропоцентричний характер аналізованих фразеологізмів. Одиниці розглянутих груп мають антонімічні значення. Зокрема антонімія є у самих назвах фразеосемантичних груп – «Слухові відчуття. Голосно» та «Слухові відчуття. Тихо».

Перспективним є подальше дослідження системного упорядкування фразеологізмів із семантикою інтенсивності, що сприятиме розкриттю ієрархічної вертикалі різноманітних сфер і понять, охоплених цими одиницями.

Джерела

- СлГр** – Словарь української мови / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: У 4 т. / НАН України. Інститут української мови. – К.: Наукова думка, 1996 – 1997.
- СФУМ** – Словник фразеологізмів української мови / [уклад.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
- УР ФТС** – Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Х.: Прапор, 1997. – 442 с.
- ФБЛ** – Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник / [гол. ред. С. Є. Панцьо]. – Тернопіль: Джура, 2010. – 224 с.
- ФМЛ** – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / [уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.
- ФСУМ** – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Освіта, 1988. – 224 с.
- ФСУМ УД** – Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: у 2 т. / Г. М. Удовиченко. – К.: Вища школа, 1984. – Т. 1. – 304 с.; Т. 2. – 384 с.

Література

1. Багаутдинова Г. А. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты : автореф. дисс. на соиск. учен. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.20 / Г. А. Багаутдинова. – Казань, 2007. – 35 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CCQQFjAB&url=http%3A%2F%2Fold.kpfu.ru%2Funi%2Fsank%2Fdb%2Ffilebase%2Ffiles%2F153.doc&ei=jEyYU_KXC8H8ygOu94HABQ&usg=AFQjCNE0AS6Ntf5rIikzCKSx3kxqJsAFNg&bvm=bv.68693194,d.bGQ

2. Кевлюк І. В. Прагматика соматичних фразем із компонентом *око* в публіцистичних текстах / І. В. Кевлюк // Дослідження з лексики і граматики української мови : зб. наук. праць. – 2012. – № 12. – С. 142 – 151.

3. Купіна І. О. Семантичний блок «людина та навколишній світ» у фразеологічній вербалізації граничності / І. О. Купіна – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nauka.hnpu.edu.ua/sites/default/files/fahovi%20vudannia/2010/Lingvistichni_doslidzennia_28/3.html

4. Мізін К. І. Людина в дзеркалі компаративної фразеології : [монографія] / К. І. Мізін. – К., Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2011. – 448 с.

5. Морощкіна Г. Ф. Вербальна репрезентація сенсорної концептосфери у мистецтвознавчому дискурсі / Г. Ф. Морощкіна // Нова філологія : зб. наук. праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – № 60. – С. 109 – 113.

6. Нікітченко О. В. Фразеологізми української й англійської мов на позначення температурних відчуттів людини: спільне та відмінне / О. В. Нікітченко // Волинь філологічна: текст і контекст. Лінгвостилістика ХХІ століття: стан і перспективи : зб. наук. пр. / Упоряд. С. К. Богдан. – Луцьк: Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – Вип. 15. – С. 221 – 231.

7. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) Ю. Ф. Прадід / НАН України, Ін-т української мови; Відпов ред. О. О. Тараненко. – К.: Сімферополь, 1997. – 252 с.

8. СУМ Словник української мови: у 11 т. / [ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

9. Стариченок В. Д. Вторичные именные номинации как способ моделирования языковой картины мира / В. Д. Стариченок // Слово во времени и пространстве. К 95-летию со дня рождения профессора М. Г. Булахова: материалы Междунар. науч. конф. / Белорусский гос. пед. ун-т им. М. Танка; редкол. А. А. Гируцкий (отв. ред.), В. Д. Стариченок, Г. А. Камлевич и др. – Минск: БГПУ, 2014. – С. 246 – 250.

Lilia DIDUN

Phraseologisms with semantics of intensity on the designation of human sensations

The article deals with phraseologisms with semantics of intensity on the designation of human senses. These units form the phrase-semantic field «Feeling of Man». It includes the phraseological subgroup «The state of the human psyche», which is a component of the phrase-thematic group «Man». Five fields of phrase semantic groups are included in the field: «Auditory sensations. Holocaust», «Hearing sensations. Quiet», «Vital sensations», «Taste sensations», «Tactile sensations». Observed antonymic values of phraseological units of these groups. It was investigated that components of somatosis are of great importance.

Key words: phraseological unit, semantics of intensity, phrase-semantic field, phrase-semantic group.